

Висновки. Здійснене в даній статті дослідження судді як спеціального суб'єкта трудового права дало можливість зробити такі висновки.

Суттєвими ознаками судді як спеціального суб'єкта трудового права є: громадянство України; обіймання штатної посади в одному із судів України і відправлення правосуддя на професійній основі; здатність суддів за освітньо-кваліфікаційним рівнем, віком, станом здоров'я, діловими й моральними якостями виконувати покладені на них обов'язки; прийняття Присяги судді; наявність обмежень щодо виконання окремих видів діяльності; матеріальне забезпечення за рахунок коштів державного бюджету України.

Спеціальний статус судді визначає особливості правового становища цієї категорії працівників у зв'язку із

займаною посадою і відповідною професійною діяльністю від імені держави. Функція здійснення правосуддя передбачає особливе регулювання праці суддів, а межі реалізації ними трудових прав у зв'язку з особливостями їхнього правового статусу відрізняються від інших категорій працівників унаслідок виконання завдань, пов'язаних із реалізацією судової влади. Судді в Україні мають єдиний статус незалежно від місця суду в системі судів загальної юрисдикції чи адміністративної посади, яку конкретний суддя обіймає в суді. До складників правового статусу судді як спеціального суб'єкта трудового права належать: (а) трудові права й обов'язки; (б) юридичні гарантії, що забезпечують реалізацію цих прав та обов'язків; (в) відповідальність у разі невиконання чи неналежного виконання суддею своїх трудових обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галаван З.С. Особливості правового регулювання праці слідчих ОВС як суб'єктів трудового права України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2009. 200 с.
2. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР : монография. Москва : Юридлит., 1985. 375 с.
3. Общая теория прав человека / отв. ред. Е.А. Лукашева. Москва : Норма, 1996. 509 с.
4. Карева Ю.В. Гражданско-правовой статус публичных образований. Юрист. 2003. № 5. С. 20–29.
5. Москвич Л.М. Организационно-правовые проблемы статуса суддів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2003. 21 с.
6. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс : учебное пособие. Москва : Закон и право ; ЮНИТИ, 1998. 383 с.
7. Ярошенко О.М. Правовой статус сторін трудових правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 1999. 18 с.
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
9. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.
10. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2007. 476 с.

УДК 349.3

СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО ЯК СПОСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ФУНКЦІЇ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

SURROGANCY AS A WAY OF REALIZATION OF DEMOGRAPHIC FUNCTION OF SOCIAL MAINTENANCE

Кучма О.Л.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Сіньова Л.М.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена питанням демографічної ситуації, яка чинить визначальний вплив на сферу соціального забезпечення, оскільки від співвідношення працюючого населення (осіб, які сплачують податки та єдиний внесок в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування) та населення, яке потребує соціальних виплат, залежить фінансова спроможність держави забезпечувати певний рівень соціального забезпечення осіб, які мають право на соціальні (страхові та нестрахові) виплати.

Однією з причин погіршення демографічної ситуації є низька народжуваність, спричинена в тому числі безпліддям. Акцентовано увагу на попиті послуг сурогатної матері та проблемах, які сьогодні існують. Автори звертають увагу на полярність поглядів в суспільстві щодо сурогатного материнства як способу народження дитини. В огляді літератури проаналізовано праці вчених різних сфер науки, в яких досліджувалися питання сурогатного материнства та демографічної ситуації (економіка, соціологія, релігія, право). В роботі аналізуються позиції інших держав в питанні застосування сурогатного материнства.

У роботі проаналізовано прийнятність сурогатного материнства як способу покращення демографічної ситуації та надано пропозиції щодо законодавчого регулювання.

Автори наголошують на різноаспектності питання сурогатного материнства та великій ролі моральної і етичної сторони даного питання, а також поділяють точку зору науковців-правників про необхідність законодавчого удосконалення правовідносин між сурогатною матір'ю та біологічними батьками. Також автори акцентують увагу на необхідності посилення з боку держави контролю та нагляду за подальшою долею дітей, враховуючи те, що сьогодні популярною серед закордонних біологічних батьків є послуги українських сурогатних матерів. Рекомендовано запроваджувати соціальні державні програми щодо матеріальної допомоги майбутнім батькам, які не в змозі самостійно оплатити лікування безпліддя чи використання інших репродуктивних технологій.

У роботі наголошено, що одним із завдань демографічної функції права соціального забезпечення має бути збільшення народжуваності, яке може бути реалізовано шляхом заохочення до дітонородження (держава має сприяти правовому клімату для народження дітей).

Ключові слова: соціальне забезпечення, демографічна функція, сурогатне материнство, соціальні державні програми, народжуваність.

The article is dedicated to issues of demographics, which causes remarkable influence on the social maintenance sphere, as balance of working population (persons, paying taxes and flat tax in the system of state mandatory social insurance) and population, which needs social pays, influences the financial ability of a state to provide the certain level of social maintenance of persons, which have a right on social (insurance and non-insurance) pays.

One of the reasons of worsening of demographics is a low fertility, caused by infertility including. Attention to current surrogacy services demand is paid in the article. Authors pay attention to polarity of social views on surrogacy as a way to give birth to a child. Works of different scientists, containing surrogacy and demographics (economy, sociology, religion, law) issues are analysed. Surrogacy positions of other countries are analyzed as well.

Authors pay attention to multidimensional nature of surrogacy issues and a big role of moral and ethical side of this question and also share the point of view of scientists and lawyers about necessity of legal relations improvement between surrogate mother and natural parents. Also authors pay attention to necessity of strengthening of state control over further destiny of children, taking into account the fact, that it is very popular to use the service of Ukrainian surrogacy mothers by abroad natural parents. It is recommended to implement social state programs, concerning financial aid of future parents, who can't pay for their infertility treatment on their own or use other reproductive technologies.

Increase of fertility has to be one of the tasks of demographical functions of social maintenance law, which can be realized by encouragement of fertility (a state has to encourage the legal climate for giving a birth to children).

Key words: social maintenance, demographical function, surrogacy, social state programs, fertility.

Постановка проблеми. Демографічний чинник є одним із визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування. Від демографічних характеристик працездатного населення і показників демографічного розвитку залежить розвиток трудового потенціалу і, як результат, величина сукупного національного доходу [1].

Крім того, демографічна ситуація чинить визначальний вплив на сферу соціального забезпечення (кількість платників податків і ЄСВ впливає на фінансові можливості в соціальному забезпеченні вразливих верств населення та відсоток забезпечення застрахованих осіб).

Аналіз останніх досліджень. Дослідження сурогатного материнства та демографічної ситуації в цілому здійснювали відомі вчені різних сфер науки. Варто визначити основні напрями, за якими здійснювалися дослідження.

Вчені-економісти звертають увагу на залежність економіки від демографічної ситуації. Зокрема, С. Діденко у праці «Демографія України: скорочення населення і ризики для економіки» наголошує, що однією з проблем зниження темпів економічного зростання є скорочення чисельності зайнятих в економіці. Скорочення рівня народжуваності в Україні з невеликим запізненням привело до скорочення чисельності населення працездатного віку. Припускаючи збереження демографічної ситуації, яка характеризується низьким рівнем народжуваності та значною міграційною активністю, за умов збереження відповідної тенденції протягом тривалого періоду, можна однозначно припустити, що чисельність зайнятих в економіці продовжуватиме суттєво скорочуватися [1].

Вчені-соціологи акцентують увагу на проблемі безпліддя сімей. Так, І. Курило у праці «Низька народжуваність – не головна демографічна проблема України» зазначає, що демографічні процеси – це та область, де регулятивні можливості держави досить обмежені, принаймні часто ці можливості переоцінюються, в тому числі політиками [2]. О.О. Берестовий у праці «Допоміжне (сурогатне) материнство як медико-соціальна проблема» зазначає, що безплідність у шлюбі – одна з надзвичайно важливих як особистісних, так і медико-соціальних проблем сьогодення для багатьох країн світу. За складної економічної і демографічної ситуації в Україні ця проблема є дуже значущою і для нашої країни, у якій тільки за останні півроку за статистичними даними чисельність населення зменшилась на 120 тис. осіб [3]. О.М. Юзько у праці «Репродуктивне здоров'я жінки: медико-соціальні аспекти» виокремлює серед соціальних факторів безплід-

ного шлюбу такі: зниження соціальної активності найбільш працездатної групи населення; різний вплив частоти безплідного шлюбу на демографічну ситуацію у популяції і держави в цілому [4]. С.В. Ничипоренко у праці «Демографічний аспект сімейної політики в Україні» наголошує на важливості заходів морально-виховного впливу, покликаних формувати демографічну свідомість. Для нормального відтворення населення важливо, коли й за яких умов формується родина, наскільки вона стабільна, якою мірою забезпечується в ній поновлення поколінь [5, с. 30].

На важливості моральності у питанні сім'ї та сурогатного материнства зокрема наголошують і релігійні громади. Проблема виникнення життя та пізнання його суті здавна хвилювала не лише вчених, але й широкі верстви населення. Однією з основних догм усіх релігій є створення життя божественною нематеріальною силою. Ці догми, наприклад, детально викладені в Біблії та Корані. Релігійний аспект сурогатного материнства полягає в існуванні найбільш розповсюдженої думки, що об'єднала різні релігії. Вона визначає, що проблема безпліддя – це передусім проблема духовна, тому люди мають звертатися по допомогу насамперед до Бога, а не шукати гріховних альтернатив. Ідея сурогатного материнства суперечить Біблії та християнському віровченню. Сурогатне материнство передбачає здійснення процедур над заплідненими яйцеклітинами, частина з яких гине під час маніпуляцій, що є різновидом абортів. Тому Церква не підтримує подібних методик, які не тільки знецінюють людське життя, але й сутність материнства. Проте негативне ставлення Церкви до сурогатного материнства не означає, що вона не допомагає суспільству, а навпаки, бере участь у формуванні нового вдосконаленого законодавства. Свідченням цього є виступ єпископа Пантелеймона, який зазначав, що деякі пропозиції Церкви до нового закону про охорону здоров'я громадян були враховані законодавцями [6].

На перетині питань моралі та права дослідження Ю.Ю. Таланова «Сурогатне материнство: морально-правові аспекти», у якому автор зазначає про підтримку релігійно сурогатного материнства та необхідність детального законодавчого регулювання правовідносин між сурогатною матір'ю та подружжям [7, с. 42–47].

Вчені-правники також звертають увагу на соціальний складник у регулюванні сурогатного материнства. Так, І.В. Міщук та Т.Б. Слаб'як у праці «Правове регулювання сурогатного материнства» зазначають, що використання методу сурогатного материнства для продовження свого покоління породжує не лише правові проблеми, але й морально-етичні та психологічні проблеми. Противники сурогатного материнства виокремлюють такі негативні

риси даного методу: сурогатне материнство перетворює дітей на товар; йде комерціалізація даної сфери, тобто сурогатні матері потроху перетворюються на «агентства» з надання такого виду послуг, за що отримують свій заробіток; материнство стає договірною роботою, тобто відкидаються всі моральні постанови про єдність матері та дитини [8]. О. Бабиц у праці «Топ-5 підводних каменів, про які варто знати, укладаючи договір сурогатного материнства» наголошує, що за офіційною статистикою, кожна п'ята сімейна пара в Україні не може мати власних дітей. А даних щодо того, яка кількість пар використовувала допоміжні репродуктивні технології та, зокрема, сурогатне материнство, узагалі немає [9]. Я.Р. Марко у праці «Право на сурогатне материнство: проблеми розширеного розуміння» визначає сурогатне материнство як право людини на продовження роду шляхом використання репродуктивних технологій, що полягає у заплідненні генетично сторонньої жінки, шляхом імплантації або трансплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу чоловіка, жінки або донорів, з метою виношування і народження дитини, яка надалі буде визнана такою, що є дитиною цієї пари або окремої особи [10, с. 245–249]. С.К. Даниленко та М.В. Мінакова в праці «Договір сурогатного материнства: актуальні проблеми та значення в суспільстві» пропонують створення єдиного закону, який би регулював усі аспекти цих відносин і встановлював основні поняття, що стосуються сурогатного материнства загалом, або внесення до ЦК України окремої глави, яка б стосувалась договору сурогатного материнства [11]. На необхідності розробки типової форми договору з урахуванням інтересів усіх суб'єктів, особливо дитини, у якому будуть відображені всі істотні умови, а також передбачені всі негативні наслідки наголошують І.М. Риженко та Л.С. Айвазян у праці «Деякі аспекти правового регулювання договірних відносин сурогатного материнства» [12].

Огляд літератури підтверджує наявність демографічної проблеми, однією із причин якої є безпліддя. Наука запропонувала як вихід сурогатне материнство, але є полярні точки зору щодо даного способу покращення демографічної ситуації.

Формування цілей статті. Метою статті є визначення прийнятності сурогатного материнства як способу покращення демографічної ситуації та надання пропозицій щодо законодавчого регулювання, альтернативних заходів.

Виклад основного матеріалу. За визначенням Європейського товариства репродукції людини (ESH), сурогатне материнство – це комплекс методів, а сурогатна матір – це жінка, яка погоджується виносити і народити дитину для певної пари [13].

Всесвітня організація охорони здоров'я оперує не терміном «сурогатна мати», а терміном «гестаційний кур'єр», розуміючи під ним «жінку, у якої вагітність наступила як результат запліднення ооцитів сперматозоїдами третьої сторони – пацієнтів. Вона виношує дитину під час вагітності з тими умовами або договором, що батьками народженої дитини буде одна чи обидві людини, чії гамети використовувалися для запліднення» [14].

В Україні правове регулювання відносин сурогатного материнства здійснюється Основним Законом України, положеннями Сімейного кодексу України (далі – СК України), Наказу Міністерства юстиції України від 18.10.2000 року № 52/5, зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 18.10.2000 року за № 719/4940 «Про затвердження правил реєстрації актів громадського стану в Україні», та Наказу Міністерства охорони здоров'я України № 24 від 4.02.1997 року, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 3.03.1997 року за № 58/1862 «Про затвердження Умов та порядку застосування штучного запліднення та імплантації ембріона (ембріонів) та методів їх проведення».

Основи законодавства України про охорону здоров'я серед заходів лікувально-профілактичної допомоги зазначають права особи на штучне запліднення та імплантацію ембріона.

Україна є найбільш ліберальною платформою для сурогатного материнства, бо послуга виношування дитини в нас доступна, оплачувана і дозволена законом. Ця процедура не врегульована нормами міжнародного права, що створює численні проблеми для захисту прав учасників програм сурогатного материнства. У світі є багато країн, де ця процедура заборонена національним законодавством. Серед них – Франція, Швеція, Угорщина, Німеччина, Ісландія, Італія, Японія, Швейцарія, Пакистан, Саудівська Аравія, Сербія. У деяких країнах за порушення заборони настає кримінальна відповідальність. Є країни, де сурогатне материнство дозволене, але майбутнім батькам заборонено сплачувати винагороду сурогатній матері за послугу виношування та народження дитини. Такі обмеження, покликані захистити права сурогатної матері і дитини від незаконної експлуатації та торгівлі людьми, законодавчо закріплені в Австралії, Канаді, Великій Британії, Нідерландах, Бельгії. Тому громадяни цих країн і йдуть по омріяне батьківство саме до України [15].

Україна стала одним із центрів комерційного сурогатного материнства у світі, заявив генпрокурор Юрій Луценко. За його словами, нині правоохоронці стикнулися з проблемою протиправного використання для сурогатного материнства жінок із малозабезпечених сімей. Така ситуація виникла тому, що Індія заборонила комерційне сурогатне материнство – центр відтак сфокусувався в Україні, пояснив прокурор. Натомість експерти кажуть, що офіційної статистики в Україні немає, тому такі висновки є передчасними [16].

Основні аргументи противників сурогатного материнства: релігійні переконання та аналогія з торгівлею людьми.

Щодо релігійних переконань, то є організації, які не звертаються до медичних закладів за допомогою, мотивуючи тим, що «на все воля Бога».

В більшості церква визнає медицину, але проти сурогатного материнства. Проте що сурогатне материнство, що, наприклад, операція по видаленню катаракти, є втручанням людини в природні процеси. Зрозуміло, що питання материнства не можна порівняти по моральним і етичним аспектам до операції катаракти, але в обох випадках людина покращує своє життя можливими легальними законними методами.

Розглядати сурогатне материнство як різновид торгівлі людьми дискусійно. Ножем можна завдати тілесних ушкоджень, а можна нарізати хліб, за допомогою сірників можна вчинити підпал, а можна приготувати їжу. Проблема не в сурогатному материнстві, а у тому, хто і як це використовує. Для уникнення кримінальних діянь за допомогою сурогатного материнства необхідно посилити державний контроль і нагляд в даній сфері, зокрема, з залученням органу опіки і піклування. Потребує більшого контролю зі сторони держави питання сурогатного материнства для закордонних батьків та осіб, які всиновлюють українську дитину для подальшого проживання її за кордоном.

Важливим завданням держави на цьому етапі є створення правової підтримки та супроводу належного забезпечення захисту прав дитини та прав подружжя, що є біологічними батьками дитини. Таким чином, дитині, що зачата в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, гарантовано право на сім'ю, наявність біологічних батьків. Відповідно до Сімейного кодексу України дитина та біологічні батьки мають права, обов'язки та гарантії (є законними батьками такої дитини).

Одним із завдань демографічної функції права соціального забезпечення має бути збільшення народжуваності, яке може бути реалізоване шляхом заохочення до

дітонародження, а держава має сприяти правовому клімату для народження дітей. Також слід вжити заходів для відтворення демографічної структури населення України шляхом запровадження соціальних державних програм щодо матеріальної допомоги майбутнім батькам, які не в змозі самостійно оплатити лікування безпліддя чи використання інших репродуктивних технологій.

Для реалізації вказаної функції необхідно покращити демографічну ситуацію в країні. Оскільки не тільки безпліддя погіршує демографічну ситуацію, то і сурогатне материнство є лише одним із способів поліпшення демографічної ситуації, що сприятиме ширшій реалізації демографічної функції.

Висновки. Тема сурогатного материнства знаходиться в площинах як права, так і моралі. Питання, чи повинен у людини бути вибір скористатися сурогатним материнством чи ні. Законодавчо можна врегулювати правовідносини, передбачити наслідки, відповідаль-

ність, контроль, соціальний захист. Проте починати слід із моральних та етичних засад. Тому в цьому питанні також важливі дослідження релігієзнавців. Згідно з Конституцією України саме людина є найвищою соціальною цінністю. Та і саму Конституцію України, як зазначено в преамбулі, Верховна Рада України приймала, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями. Аналогічна відповідальність поширюється на суб'єктів, які уповноважені приймати й інші нормативно-правові акти.

Запропоновано посилити контроль та нагляд за подальшою долею дітей, в тому числі з залученням органу опіки та піклування.

Рекомендовано запроваджувати соціальні державні програми щодо матеріальної допомоги майбутнім батькам, які не в змозі самостійно оплатити лікування безпліддя чи використання інших репродуктивних технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діденко С. Демографія України: скорочення населення і ризики для економіки. URL: <https://ua.news.ua/demografiya-ukrayiny-skorchennya-naselennya-i-ryzky-dlya-ekonomiky/> (дата звернення: 07.08.2019).
2. Курило І. Низька народжуваність – не головна демографічна проблема України. URL: <https://ukr.segodayna.ua/ukraine/nizkaya-rozhdaemost-ne-glavna-demograficheskaya-problema-ukrainy-intervyu-s-sociologom-1115497.html> (дата звернення: 07.08.2019).
3. Берестовой О.О. Допоміжне (сурогатне) материнство як медико-соціальна проблема. *Здоровье женщины*. № 9 (135)/2018. URL: [file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/Zdzh_2018_9_6%20'1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/Zdzh_2018_9_6%20'1).pdf) (дата звернення: 07.08.2019).
4. Юзько О.М. Репродуктивне здоров'я жінки: медико-соціальні аспекти. *Слово о здоровье*. 2016. 68 (грудень). URL: <http://ozdorovie.com.ua/reproduktivne-zdorovya-zhinki-mediko-sotsialni-aspekti/> (дата звернення: 07.08.2019).
5. Ничипоренко С.В. Демографічний аспект сімейної політики в Україні. *Науково-економічний та суспільно-політичний журнал «Демографія і соціальна економіка»* № 2/2005 С. 30. URL: <https://dse.org.ua/archive/magazine3.pdf> (дата звернення: 03.08.2019).
6. Єпископ Пантелеїмон: сурогатне материнство посилить процес руйнування сімей. URL: <http://religions.unian.net/ukr/detail/7758> (дата звернення: 30.07.2019).
7. Таланов Ю.Ю. Сурогатне материнство: морально-правові аспекти. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»*. 2012. Вип. 19. С. 42–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_pravo_2012_19_8 (дата звернення: 12.08.2019).
8. Міщук І.В., Слаб'як Т.Б. Правове регулювання сурогатного материнства. *Молодий вчений*. № 5.1 (45.1) травень, 2017 р. URL: <http://molodyucheniy.in.ua/files/journal/2017/5.1/19.pdf> (дата звернення: 03.08.2019).
9. Бабич О. Топ-5 підводних каменів, про які варто знати, укладаючи договір сурогатного материнства. URL: https://protocol.ua/ru/top_5_pidvodnih_kameniv_pro_yaki_varto_znati_ukladayuchi_dogovir_surogatnogo_materinstva/ (дата звернення: 02.08.2019).
10. Марко Я.Р. Право на сурогатне материнство: проблеми розширеного розуміння. С. 245–249. URL: file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/vnulpurn_2016_850_38.pdf (дата звернення: 05.08.2019).
11. Даниленко С.К. Мінакова М.В. Договір сурогатного материнства: актуальні проблеми та значення в суспільстві. URL: file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/Pupch_2014_4_29.pdf (дата звернення: 30.07.2019).
12. Риженко І.М., Айвазян Л.С. Деякі аспекти правового регулювання договірних відносин сурогатного материнства. URL: <http://www.lj.kherson.ua/pravo%2001/Ryzenko.pdf> (дата звернення: 29.07.2019).
13. Сурогатное материнство. Комментарии ESHRE. URL: <http://www.probirka.org/surrogatnieprogrammy/611-surrogprogrshre.html> (дата звернення: 12.07.2014).
14. Энциклопедический словарь медицинских терминов. Москва : Советская энциклопедия. 1982–1984 г. URL: <http://encdic.com/medicine/Gestacionnyj-6738.html> (дата звернення: 12.07.2014).
15. Дузь Ю. Сурогатне материнство, або залишений на кордоні двох країн. URL: https://dt.ua/family/surogatne-materinstvo-abo-zalisheny-na-kordoni-dvoh-krayin-270280_.html (дата звернення: 30.07.2019).
16. Діти «на продаж» – скандал довкола клініки. І що треба знати про сурогатне материнство в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29372579.html> (дата звернення: 02.08.2019).